

Vergaderjaar 2008–2009

31 300

Monitoring vererving Joint Strike Fighter

Nr. 8

LIJST VAN VRAGEN EN ANTWOORDEN

Vastgesteld 4 maart 2009

¹ Samenstelling:

Leden: Van der Vlies (SGP), Kant (SP), Blok (VVD), Ten Hoopen (CDA), Weekers (VVD), Van Haersma Buma (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA), Aptroot (VVD), voorzitter, Dezentjé Hamming-Bluemink (VVD), Omtzigt (CDA), Koşer Kaya (D66), Luijben (SP), Van der Veen (PvdA), Kalma (PvdA), Van Gerven (SP), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Cramer (CU), Van Dijck (PVV), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD), Heijnen (PvdA), Tang (PvdA), Vos (PvdA), ondervoorzitter, Sap (GL) en Vacature (CDA).

Plv. leden: van der Staaij (SGP), Roemer (SP), Van der Burg (VVD), Jonker (CDA), Sniijder-Hazelhoff (VVD), De Vries (CDA), Van Hijum (CDA), Van Beek (VVD), Boekstijn (VVD), De Pater-van der Meer (CDA), Van der Ham (D66), Gerkens (SP), Vermeij (PvdA), Kuiken (PvdA), Vacature (SP), Vacature (CDA), Anker (CU), De Roon (PVV), Irrgang (SP), Thieme (PvdD), Heerts (PvdA), Besselink (PvdA), Depla (PvdA), Vendrik (GL) en Mastwijk (CDA).

² Samenstelling:

Van Bommel (SP), Van der Staaij (SGP), Poppe (SP), Van Baalen (VVD), voorzitter, Çörüz (CDA), Ferrier (CDA), Van Velzen (SP), Blom (PvdA), ondervoorzitter, Eijsink (PvdA), Van Dam (PvdA), Kraneveldt-van der Veen (PvdA), Griffith (VVD), Aasted Madsen-van Stiphout (CDA), Irrgang (SP), Knops (CDA), Willemsse-van der Ploeg (CDA), Jacobi (PvdA), Boekstijn (VVD), Brinkman (PVV), Voorde-wind (CU), Pechtold (D66), Ten Broeke (VVD), Thieme (PvdD), Bilder (CDA) en Peters (GL).
Plv. leden: Lempens (SP), Van der Vlies (SGP), Polderman (SP), Van Beek (VVD), Jonker (CDA), Ormel (CDA), De Wit (SP), Roefs (PvdA), Wolbert (PvdA), Smeets (PvdA), Arib (PvdA), Blok (VVD), Omtzigt (CDA), Roemer (SP), Haverkamp (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA), Samsom (PvdA), Van der Burg (VVD), Wilders (PVV), Wiegman-van Meppelen Scheppink (CU), Van der Ham (D66), Teeven (VVD), Ouwehand (PvdD), Uitslag (CDA) en Vendrik (GL).

De commissie voor de Rijksuitgaven¹, de vaste commissie voor Defensie², de vaste commissie voor Economische Zaken³ en de vaste commissie voor Financiën⁴ hebben over het rapport «Monitoring vererving Joint Strike Fighter; stand van zaken oktober 2008» van de Algemene Rekenkamer (Kamerstuk 31 300, nr. 6) de navolgende vragen ter beantwoording aan de Algemene Rekenkamer voorgelegd.

Deze vragen, alsmede de daarop bij brief van 4 maart 2009 gegeven antwoorden, zijn hieronder afgedrukt.

De voorzitter van de commissie voor de Rijksuitgaven,
Aptroot

De voorzitter van de commissie voor Defensie,
Van Baalen

De voorzitter van de commissie voor Economische Zaken,
Tichelaar

De voorzitter van de commissie voor Financiën
Blok

De griffier van de commissie voor de Rijksuitgaven,
Groen

³ Samenstelling:

Van der Vlies (SGP), Schreijer-Pierik (CDA), Vendrik (GL), Ten Hoopen (CDA), Tichelaar (PvdA), voorzitter, Hessels (CDA), ondervoorzitter, Van der Ham (D66), Van Velzen (SP), Aptroot (VVD), Smeets (PvdA), Samsom (PvdA), Irrgang (SP), Jansen (SP), Biskop (CDA), Ortega-Martijn (CU), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Van der Burg (VVD), Graus (PVV), Zijlstra (VVD), Besselink (PvdA), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD), Vos (PvdA), De Rouwe (CDA) en Elias (VVD).
Plv. leden: van der Staaij (SGP), Van Dijk

(CDA), Sap (GL), Van Vroonhoven-Kok (CDA), Blom (PvdA), Aasted Madsen-van Stiphout (CDA), Koşer Kaya (D66), Ulenbelt (SP), Blok (VVD), Boelhouwer (PvdA), Kalma (PvdA), Karabulut (SP), Luijben (SP), De Nerée tot Babberich (CDA), Wiegman-van Meppelen Scheppink (CU), Atsma (CDA), Dezentjé Hamming-Bluemink (VVD), Madlener (PVV), Vacature (VVD), Van Dam (PvdA), Gerkens (SP), Thieme (PvdD), Heerts (PvdA), Uitslag (CDA) en Weekers (VVD).

Vervolg samenstelling op pagina 2.

1

Is de Algemene Rekenkamer op enigerlei wijze bij het opstellen van dit rapport gehinderd, door welke partij dan ook, voor wat betreft het verkrijgen van toegang tot informatie en/of medewerking? Zo ja, op welke manier en door wie/wat?

Nee.

2

Kan de Algemene Rekenkamer, gelet op de diffuse inhoud van de betreffende stukken, een reactie geven op de brieven van 18 december 2008 over de kandidatenevaluatie en over de endlife-update van de F-16, en op de ontvangen antwoorden (van 9 februari 2009) op de vragen over deze stukken en over de geluidsgegevens, zo mogelijk vóór 1 april 2009?

In onze brief van 11 juli 2008 aan de staatssecretaris van Defensie gaven wij aan dat wij het ministerie van Defensie als behoeftesteller bij uitstek in staat achtten om de alternatieven te beoordelen. Een afschrift van deze brief zonden wij aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

In gesprekken met de vaste Kamercommissie voor Defensie eind 2008 en begin 2009 hebben wij aangegeven dat het het meest in de rede lag dat eerst de staatssecretaris van Defensie alle aangekondigde stukken over de kandidatenevaluatie vervanging F-16 naar de Tweede Kamer zou sturen en de Tweede Kamer deze zou beoordelen voordat wij eventueel in actie zouden komen.

Wij hebben kennisgenomen van de stukken en van de antwoorden op de daarover gestelde vragen. Naar aanleiding van de openbare stukken zijn wij van plan begin april aanstaande enkele observaties in een brief naar de Tweede Kamer sturen. Volgens de gebruikelijke procedure zullen we deze eerst voor wederhoor voorleggen aan de betreffende bewindspersonen.

3

Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer het achtergehouden rapport van het Joint Estimate Team (JET) uit september 2008 dat stelt «JET estimate is approximately \$ 15B higher than JPO [F-35 Joint Program Office] estimate»? Waarom heeft de Algemene Rekenkamer hier met geen woord over gesproken of in voetnoot naar verwezen? Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer dit achterhouden van informatie?

Wij hebben kennisgenomen van een bericht over het bestaan van dit rapport, maar het rapport hebben wij niet. Voor zover bij ons bekend is dit Amerikaanse rapport niet bij het ministerie van Defensie beschikbaar. Onze bevoegdheden beperken zich tot de Nederlandse overheid.

4

Is de Algemene Rekenkamer bereid om in vervolg ook zelf onderzoek te doen naar de (broninformatie) over de exploitatiekosten?

Nee, wij beschikken niet over de bevoegdheid om de beschikbare Amerikaanse broninformatie over de exploitatiekosten te controleren.

5

Is de Algemene Rekenkamer bereid om bij de andere Rekenkamers in het buitenland (waarvan de regering overweegt de JSF te kopen) onderlinge informatie te vergelijken, uit te wisselen en te actualiseren?

⁴ Samenstelling:

Leden: Van der Vlies (SGP), Blok (VVD), voorzitter, Ten Hoopen (CDA), ondervoorzitter, Weekers (VVD), Van Haersma Buma (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA), Haverkamp (CDA), Dezentjé Hamming-Bluemink (VVD), Omtzigt (CDA), Koşer Kaya (D66), Irrgang (SP), Luijben (SP), Kalma (PvdA), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Cramer (CU), Van der Burg (VVD), Van Dijk (PVV), Spekman (PvdA), Heerts (PvdA), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD), Tang (PvdA), Vos (PvdA), Bashir (SP) en Sap (GL).
Plv. leden: Van der Staaij (SGP), Remkes (VVD), Jonker (CDA), Aptroot (VVD), De Vries (CDA), Van Hijum (CDA), Mastwijk (CDA), Elias (VVD), De Pater-van der Meer (CDA), Pechtold (D66), Kant (SP), Ulenbelt (SP), Van der Veen (PvdA), Smilde (CDA), Anker (CU), Vacature (VVD), De Roon (PVV), Van Dam (PvdA), Smeets (PvdA), Karabulut (SP), Thieme (PvdD), Heijnen (PvdA), Roefs (PvdA), Van Gerven (SP) en Vendrik (GL).

Ja, waar mogelijk doen wij dit al. Sinds 2005 organiseren de Supreme Audit Institutions (SAI) van de landen die deelnemen aan het JSF-programma jaarlijks een conferentie, de JSF SAI-conferentie. Deze is bedoeld om informatie-uitwisseling tussen rekenkamers te stimuleren en onderwerpen te identificeren voor mogelijke (gezamenlijke) audits. Wij verwijzen voor verdere informatie naar bijlage 3 uit ons rapport *Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken oktober 2008*.

6

Wat kan de Nederlandse regering doen om landen die ook overwegen de JSF te kopen, hun Rekenkamers meer te betrekken en informatie te delen? Stelt de Algemene Rekenkamer zo'n interventie op peil?

De Nederlandse regering kan dit bij de betreffende landen onder de aandacht brengen. Het blijft echter aan de betreffende landen hoe zij hiermee omgaan.

Overigens is het volgens ons niet noodzakelijk dat de Nederlandse regering hier actie op onderneemt.

7

Acht de Algemene Rekenkamer de informatie afkomstig van de auditdienst Defensie (en Economische Zaken) betrouwbaar, aangezien de Algemene Rekenkamer aangeeft dat deze veel moeten speculeren bij hun informatiewinning? Wat zou Defensie (en Economische Zaken) kunnen doen om hun auditdiensten beter te laten functioneren en betere (bron-) informatie te verkrijgen?

Wij geven in ons rapport niet aan dat de auditdiensten speculeren bij hun informatiewinning. Het toekomstgerichte, en daarmee onzekere, karakter van bepaalde informatie is inherent aan het JSF-programma omdat het in ontwikkeling is. Wij hebben op dit punt in ons rapport geen aanbeveling voor de auditdiensten.

8

Kan de Algemene Rekenkamer de grote verschillen in het kostenoverzicht bij de «kosten SDD-fase» duiden? Is dit deelopzicht aangepast aan het nieuwe afdrachtpercentage van Economische Zaken?

Over deze verschillen hebben het ministerie van Defensie en het ministerie van Economische Zaken (EZ) reeds gerapporteerd in de Jaarrapportage 2007 *Project vervanging F-16* (Kamerstuk 26 488, nr. 67). Dit deelopzicht is inderdaad aangepast aan het afdrachtpercentage van 1 juli 2008, zoals wij ook hebben aangegeven in voetnoot 3 van bijlage 2 uit ons rapport *Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken oktober 2008*.

9

Kan de Algemene Rekenkamer de grote verschillen in het kostenoverzicht bij de «verwervingskosten» duiden? Hoe is het bijvoorbeeld te rijmen dat in vergelijking tussen 2007 en 2008 de kosten voor de «initiële opleidingen» en «simulatoren» veel hoger uitvallen, en de kosten voor «updates tijdens productiefase» en «aanpassingen Nederlandse infrastructuur» veel lager uitvallen? Zijn deze cijfers gebaseerd op feiten of op aannames en veronderstellingen?

Over deze verschillen hebben het ministerie van Defensie en het ministerie van EZ reeds gerapporteerd in de Jaarrapportage 2007 *Project vervanging F-16* (Kamerstuk 26 488, nr. 67). Deze cijfers zijn gebaseerd op feiten, aannames en veronderstellingen.

10

Is de Algemene Rekenkamer voornemens om het rapport van de Amerikaanse Rekenkamer, dat in maart 2009 verschijnt, onder de loep te nemen en eventuele gevolgen voor de Nederlandse monitoring aan de Kamer te melden?

Ja, evenals in onze voorgaande monitoringsrapportages over de verwerving van de JSF zal de Algemene Rekenkamer de rapporten van de Amerikaanse Rekenkamer betrekken bij haar monitoringsonderzoek.

11

Wat kan de Algemene Rekenkamer doen om het aandeel prognoses en schattingen te verminderen in toekomstige rapportages? Welke aanbevelingen heeft de Algemene Rekenkamer hiervoor voor Defensie?

Wij kunnen hier niets aan doen. De levensduurkosten zijn bijvoorbeeld per definitie prognoses. Toekomstgerichte informatie, prognoses en schattingen zijn inherent aan programma's die in ontwikkeling zijn, zoals het JSF-programma. Wij hebben daarom op dit punt geen aanbevelingen gedaan aan het ministerie van Defensie.

12

Zijn er op Nederlandse luchtmachtbases ook site-surveys gehouden om te beoordelen of deze bases geschikt zijn voor toestellen anders dan de JSF? Zo nee, waarom niet? Wat zegt dit over vooringenomenheid bij Defensie?

Het ministerie van Defensie heeft ons meegedeeld dat er geen site-surveys zijn gehouden op Nederlandse luchtmachtbases. De situatie op vliegbasis Leeuwarden laat zich vergelijken met die op de andere vliegbases in Nederland. Resultaten uit de survey op vliegbasis Leeuwarden gelden daarmee volgens het ministerie van Defensie ook voor de andere vliegbases. Zoals wij ook in ons rapport bij «Conclusies over de stand van zaken in 2008» aangeven, gaan dit soort voorbereidingen logischerwijs door opdat een eventuele invoering van de JSF als vervanger van de F-16 soepel verloopt en geen problemen veroorzaakt in de operationele gereedheid van het Commando Luchtstrijdkrachten.

13

Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer het gegeven dat de Nederlandse regering geen overzicht beschikbaar heeft van mogelijke kosten die gemaakt zouden moeten worden wanneer uit het JSF-programma zou worden gestapt in het licht van vooringenomenheid en transparantie?

Wij zijn van mening dat de gevolgen van het afzien van een keuze voor de JSF duidelijk moeten zijn, zodat de Tweede Kamer voldoende informatie heeft om een afgewogen besluit te nemen over de opvolger van de F-16.

14

Wat wordt bedoeld met de zin: «Een volledig overzicht van onderling vergelijkbare kosten voor JSF-programma voor Nederland ontbreekt»? Gaat het dan om verschillen in prijspeil voor uitgaven voor het JSF-programma bij opeenvolgende jaren? Is daarvoor geen omrekeningsleutel voorhanden?

Met een volledige overzicht doelen wij op een overzicht van alle kosten van het JSF-programma voor Nederland waarbij één prijspeil en één valutasoort wordt gehanteerd, zodat de kosten onderling en over de jaren heen vergelijkbaar zijn. Ook de kosten die buiten de projectdefinitie vervanging F-16 vallen, maar wel gerelateerd zijn aan de verwerving van de JSF, zouden op eenzelfde wijze eenvormig weergegeven dienen te

worden. Net als in 2007 hebben wij zelf het ontbrekende overzicht opgesteld. Dat kostenoverzicht staat in bijlage 2 van ons rapport *Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken oktober 2008*.

De Algemene Rekenkamer beschikt niet over een omrekenings sleutel. Voor de verschillende onderdelen van het overzicht en ook *binnen* de onderdelen dienen verschillende omrekenings sleutels te worden gebruikt. Voor de berekening van bijvoorbeeld het verwervingsbudget verwerkt TNO gegevens, in complexe statistische modellen waarbij inflatie-indices worden gebruikt die kunnen verschillen per kostensoort.

15

Waarom wordt alleen gesproken over een indicatief minimale bedragen qua kosten voor een eventuele beëindiging van deelname aan het JSF-programma? Zijn er geen indicaties voor een indicatief maximaal bedragen? Indien die bedragen wel bekend zijn, welke zijn dat dan?

In onze berekening van de indicatieve minimale uitstapkosten hebben wij de methodiek gehanteerd die de ministeries van Defensie, van EZ en van Financiën ook hebben gehanteerd in november 2007. Hierbij worden de kosten voor beëindiging van de deelname aan de ontwikkelingsfase berekend. Op basis van deze methodiek zouden de maximale indicatieve kosten voor het uitstappen de volledige bijdrage voor deelname aan de SDD-fase omvatten, minus de eenmalige bijdrage van de industrie (zie ook tabel 3 op blz. 19 van ons rapport). De uitgangspunten daarbij zijn:

- Nederland koopt geen JSF-toestellen;
- er vindt geen export plaats;
- de industrie draagt niets af.

Volgens tabel 3 op blz. 19 van ons rapport zou dit € 578 miljoen – € 4 miljoen = € 574 miljoen bedragen per 16 juli 2008, waarbij alle bedragen in netto contante waarde en in prijspeil 2001 zijn weergegeven. Hierbij zijn de overige kosten voor de deelname aan het JSF-programma (dus kosten die niet onder deelname SDD-fase vallen) nog niet meegerekend. Hierbij moet ondermeer gedacht worden aan:

- afdrachten voor het PSFD-MoU tot en met 2008 (€ 12,9 miljoen, prijspeil 2007);
- (een gedeelte van de) aanbetaling voor testtoestellen;
- kosten projectorganisatie vervanging F-16 (deze kosten zijn niet bekend);
- kosten voor Nederlandse projecten (\$ 33 miljoen, prijspeil 2007).

16

Hoe kan enerzijds kritiek worden geleverd op de voorbereidingen voor de invoering van de JSF (hetgeen kennelijk dient als illustratie voor de bewering dat Defensie geen rekening houdt met een eventuele keus voor een ander toestel dan de JSF) terwijl de Algemene Rekenkamer zich op de volgende pagina juist bezorgd toont over risico's voor noodzakelijke projectvoorbereidingen als gevolg van de krappe personele bezetting?

Bij de voorbereiding op de mogelijke komst van de JSF signaleren wij een spanning tussen het feit dat het besluit over de definitieve vervanger van de F-16 nog genomen moet worden en het opstarten van diverse voorbereidingsactiviteiten bij het ministerie van Defensie om eventuele invoering van de JSF soepel te laten verlopen. Wij stellen vast dat het ministerie van Defensie bezig is met de voorbereidingen voor de mogelijke komst van de JSF. De krappe personele capaciteit beoordelen wij als een risico voor het project vervanging F-16 als geheel, ongeacht de keuze voor de JSF of een ander toestel.

17

Kan de Algemene Rekenkamer een uiteenzetting geven van alle financiële en niet-financiële ontwikkelingen gerelateerd aan het JSF-programma die buiten de projectdefinitie vallen, zoals die is geformuleerd door het ministerie van Defensie, maar wel door de Algemene Rekenkamer zijn opgenomen in dit rapport?

Wij hebben het ministerie van Defensie in 2007 en in 2008 aanbevolen om ook de kosten die buiten de projectdefinitie «vervanging F-16» vallen, maar wel gerelateerd zijn aan de verwerving van de JSF, op een onderling vergelijkbare manier weer te geven in een kostenoverzicht. Kosten die bijvoorbeeld voortvloeien uit het P&S MoU telt de projectorganisatie niet mee. In bijlage 2 van ons rapport uit 2007 hebben wij een niet-limitatief overzicht opgenomen van deze «gerelateerde projecten» (Tweede Kamer, vergaderjaar 2007–2008, 31 300, nr. 2, p. 46).

18

Kan de Algemene Rekenkamer haar motivatie toelichten waarom zij bij het opstellen van deze rapportage ervoor heeft gekozen ook de «financiële» en «niet financiële ontwikkelingen» die buiten de projectdefinitie vallen, mee te nemen?

De Algemene Rekenkamer maakt een duidelijk onderscheid tussen het project *vervanging F-16* en het *JSF-programma*. De projectdefinitie van het Ministerie van Defensie dekt niet alle aspecten van het *JSF-programma*. Wij onderzoeken het bredere *JSF-programma*.

De informatie die de Tweede Kamer ontvangt voor dit Grote Project *vervanging F-16* is gebaseerd op de informatiebehoefte zoals de Tweede Kamer die in 1999 heeft aangegeven. De Tweede Kamer heeft deze informatiebehoefte in de tussentijd niet aangepast.

19

In welke mate heeft de Algemene Rekenkamer bij het opstellen van dit rapport gebruik gemaakt van de gegevens zoals die beschikbaar zijn uit analyses van het Amerikaanse Government Accountability Office (GAO)?

Wij betrekken deze informatie in onze monitoring. Zie ook ons antwoord op vraag 26.

20

Is bij de Algemene Rekenkamer bekend of PricewaterhouseCoopers zich bij het schrijven haar rapport waarin gesteld werd dat Turkije het Production and Sustainment Memorandum of Understanding (P&S MoU) zou hebben ondertekend baseerde op informatie aangeleverd door een Nederlands ministerie? Zo ja, welk ministerie betreft het? Zo nee, is wel bekend waarop PWC deze informatie dan wel baseerde?

Zoals wij in ons rapport schrijven blijkt de opmerking van PwC dat Turkije het Production and Sustainment Memorandum of Understanding (P&S MoU) zou hebben ondertekend onjuist te zijn. PwC heeft zich hierbij gebaseerd op een aantal openbare bronnen. De fout is duidelijk niet opgemerkt tijdens de afstemming met het ministerie van EZ.

21

Wie bepaalt «zaken die buiten projectdefinitie vallen» en welke reikwijdte heeft dit?

De projectdefinitie die gehanteerd wordt door de betrokken ministeries is de basis voor de reikwijdte van het project. Zie ook ons antwoord op vraag 18.

22

Waarom noemt de Algemene Rekenkamer niet ook de risico's zoals de GAO (VS) die schetst over de «financiële» en «niet financiële ontwikkelingen», ook buiten de projectdefinitie?

Wij schetsen in ons rapport diverse financiële en niet-financiële ontwikkelingen voor Nederlandse situatie, ook buiten de projectdefinitie. Voor de informatie afkomstig van de GAO verwijzen wij naar vraag 19.

23

Is er een duidelijke marktanalyse, rekenparameter en/of gegevens die aantonen wat de haalbaarheid is van de voorgestelde verkoopaantallen van 4500–6000 stuks (de basis onder het JSF project)?

Ja, er is een marktanalyse. Deze is opgenomen in een brief die het JSF Program Office (JPO) op 1 juli 2008 aan het ministerie van EZ heeft gestuurd ten behoeve van de herberekening van het afdrachtpercentage voor de business case. Wij hebben deze marktanalyse niet kunnen verifiëren omdat het Amerikaanse broninformatie betreft.

24

Op basis van welke informatie gaat de Algemene Rekenkamer ervan uit dat de volledige productie, instandhouding en doorontwikkeling van het toestel (FRP-fase) doorloopt tot 2052?

Wij baseren ons hierbij op het PSFD-MoU dat vanaf eind 2006 een looptijd van 45 jaar heeft. Het is nu nog niet aan te geven wanneer de productie van de JSF ophoudt.

25

Zou de Algemene Rekenkamer haar stelling dat veel van de informatie over het JSF-programma toekomstgericht is, nader kunnen specificeren? Kan de Algemene Rekenkamer hierbij in ieder geval ingaan op de door het JSF Programming Office (JPO) veronderstelde «learning curve» voor wat betreft het zeker stellen van informatie en een nadere specificatie geven van de categorie en omvang van welke (onzekere) informatie u hierbij bedoelt?

Aangezien het project nog in de ontwikkelingsfase verkeert, zijn er nog veel onzekerheden. Dit houdt in dat informatie voor een deel is gebaseerd op aannames en veronderstellingen die pas later in het programma dan wel in de productie kunnen worden geverifieerd. Wij kunnen deze toekomstgerichte informatie niet nader specificeren. Wij verstaan onder een «leercurve-effect» dat de prijs kan dalen doordat de producent gaandeweg meer ervaring opdoet en daardoor goedkoper kan produceren.

26

Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer de risico's van de overlap tussen de test- en productiefasen?

Net als de Amerikaanse Rekenkamer in maart 2008 deed, signaleren wij hierbij het risico dat tijdens de productie nog aanpassingen moeten plaatsvinden aan het toestel op basis van nieuwe testinformatie. Dit kan leiden tot meerkosten en vertragingen. De Amerikaanse Rekenkamer is voornemens om in hun volgende JSF-rapport, waarvan de publicatie is voorzien in maart 2009, te rapporteren over de plannen voor en de resultaten van ontwikkelings-, productie- en testactiviteiten.

Overigens merken wij op dat soortgelijke risico's ook bestaan bij een volgtijdelijke test- en productiefase.

27

Kan de Algemene Rekenkamer in het vervolg in de figuren de opgelopen vertragingen (beter) zichtbaar maken? Is het niet zo dat het einde van de FRP-fase gepland is voor 2034 en niet doorloopt tot 2052?

Wij zullen het verzoek om opgelopen vertragingen zichtbaar te maken in de figuren in overweging nemen voor ons volgende monitoringrapport. Zie verder ons antwoord op vraag 24.

28

Vindt de Algemene Rekenkamer dat na 7 jaar ontwikkelingsfase nog steeds «veel van de informatie over het JSF programma is toekomstgericht is»? Is de Algemene Rekenkamer niet van mening dat er een learning curve is verondersteld met elk jaar toenemende zekerheden, zoals altijd door de JSF Program Office gesteld? In welke mate en welke concrete informatie categorieën zijn onzeker? Kan de Algemene Rekenkamer meer differentiatie aanbrengen in van wat al bekend zou kunnen zijn en wat niet?

Zie ons antwoord op vraag 25.

29

Is de Algemene Rekenkamer voornemens om uit meerdere bronnen informatie te putten enkel dan zoals de Algemene Rekenkamer stelt «put wel informatie, op basis van vrijwilligheid, uit industrie.»? Is de Algemene Rekenkamer bereid om meer intensief (bron)informatie aan te halen zoals bijvoorbeeld bij de GAO (VS) rapporten, Joint Estimate Team, maar ook opensource informatie in Nederland, zoals op JSFNieuws (die goed onderbouwd is), analyse PriceWaterHouse Coopers rapport en tal van gefundeerde aanhalingen uit hoorzittingen, parlamentsverslagen in het Verenigd Koninkrijk, in de Verenigde Staten en in Australië?

Wij betrekken zo veel mogelijk informatie uit openbare en niet-openbare bronnen bij onze monitoring. Deze informatie kan impliciet en expliciet terugkeren in onze rapportages.

30

Kan inzicht worden gegeven in de ontwikkeling van de kostenstijging van de JSF stuksprijs in dollars vanaf 2002 tot heden met daarbij per jaar de verklaring van de verschillende prijsstijgingen?

De ontwikkeling van de kostenstijging van de kale stuksprijs is in figuur hoofdstuk 2 van ons rapport opgenomen. In figuur 3 wordt de specificatie van de verschillende kostenonderdelen gegeven. Deze specificatie is gebaseerd op informatie uit het *Selected Aquisition Report* (stand december 2007) van het JPO. Voor de nadere verklaring voor de verschillende prijsstijgingen van de kostenonderdelen verwijzen wij u naar het Ministerie van Defensie.

31

Kan de gegeven berekening van de kosten van het stappen uit het JSF-project, zowel in het geval dat wel en als dat niet wordt overgegaan tot aanschaf van de JSF, geactualiseerd worden naar dit moment?

Ja, dat kan. Het is aan de betrokken ministeries om deze berekening te actualiseren. De staatssecretaris schrijft in zijn reactie op ons rapport dat de uitstapkosten relevant kunnen zijn voor de Tweede Kamer wanneer zij in 2010 een besluit moet nemen over de vervanging van de F-16. Hij streeft er dan ook naar de Tweede Kamer in de gelegenheid te stellen de

financiële en andere consequenties van eventueel uitstappen te betrekken bij haar besluitvorming.

32

Waarom heeft de Algemene Rekenkamer, gelet op het belang van zeer gewenste actuele informatie, niet ook de kandidatenvergelijking van december 2008 meegenomen in het rapport?

Ons rapport betreft, zoals vermeld, de periode tot en met oktober 2008. De kandidatenvergelijking valt daarom buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Zie ook ons antwoord op vraag 2.

33

Kan de Algemene Rekenkamer een definitie geven van wat de Algemene Rekenkamer beschouwt als de «kale stuksprijs» van een JSF-toestel?

De kostenopbouw van de kale stuksprijs omvat het airframe, de voertuigsystemen, de missiesystemen, de aandrijving en overige kosten (zie blz. 14 van ons rapport). Het JPO geeft op basis van het Selected Acquisition Report (stand december 2007) een specificatie van de verschillende kostenonderdelen. Deze specificatie maakt duidelijk welke onderdelen in prijs zijn gestegen en daarmee verantwoordelijk zijn voor de wijziging van de kale stuksprijs.

34

Deelt de Algemene Rekenkamer de opvatting van de Auditdienst van het ministerie van Defensie dat de gehanteerde gegevens die de projectorganisatie hanteert over de levensduurkosten van de JSF (de verwerkingskosten en de exploitatiekosten) de best mogelijke benadering van de daadwerkelijke gegevens zijn die op dit moment gemaakt kunnen worden? Zo nee, waarom niet?

Wij kunnen niet beoordelen of dit de best mogelijke benadering is omdat wij de onderliggende Amerikaanse broninformatie niet kunnen verifiëren.

35

Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer de kwaliteit, betrouwbaarheid, volledigheid en vergelijkbaarheid van de informatie, dan wel de beoordeling van deze informatie, zoals die wordt aangeleverd door respectievelijk de fabrikant Lockheed Martin, het JSF Programming Office (JPO) en de Cost Analysis Improvement Group? Kan de Algemene Rekenkamer haar antwoord op basis van argumenten motiveren?

De betrouwbaarheid van deze informatie kunnen wij niet beoordelen omdat wij geen toegang hebben tot de broninformatie die aan deze informatie ten grondslag ligt.

36

Zijn bij de Algemene Rekenkamer extra, onherroepelijke kosten bekend die door Defensie gemaakt zijn bij materieelaanschaf anticiperend op de aanschaf van de JSF?

Nee, tijdens ons onderzoek zijn wij geen extra, onherroepelijke kosten tegengekomen die door het ministerie van Defensie gemaakt zijn bij materieelaanschaf anticiperend op de aanschaf van de JSF.

37

Kan de Algemene Rekenkamer één of meerdere suggesties doen voor de wijze waarom de Kamer, al dan niet vertrouwelijk, beter zicht kan krijgen

op de (totstandkoming van) de informatie vanuit het JSF Programming Office?

Is het denkbaar dat een onafhankelijk orgaan toegang krijgt tot deze informatie en regulier de Kamer hierover informeert?

Een werkbezoek van een delegatie van de Tweede Kamer aan de Verenigde Staten, zoals in februari 2009, zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot een beter zicht op de (totstandkoming van) informatie vanuit het JPO. De Amerikaanse Rekenkamer heeft reeds toegang tot deze informatie en informeert het Amerikaanse Parlement daar met enige regelmaat over, schriftelijk en mondeling. De rapporten en verslagen zijn openbaar en zijn beschikbaar op www.gao.gov.

38

Is bij de totstandkoming van dit rapport ook de informatie uit het in augustus 2007 gepubliceerde en in juni 2008 door een klokkenluider openbaar gemaakte rapport van het Amerikaanse «Defense Contract Management Agency», waarin kritiek werd geuit op de kwaliteit van het projectmanagement van Lockheed Martin en de betrouwbaarheid van diens informatievoorziening, meegenomen? Zo nee, waarom niet en bent u bereid alsnog een appreciatie hierop te geven?

Nee, dit is niet door ons meegenomen, mede omdat de Amerikaanse Rekenkamer voornemens is te rapporteren over Lockheed Martins Earned Value Management System in haar rapport van maart 2009, zoals vermeld in bijlage 3 van ons rapport. De Amerikaanse Rekenkamer heeft toegang tot achterliggende Amerikaanse informatie waar wij niet over kunnen beschikken.

39

Hoe kan de Algemene Rekenkamer stellen dat «Lockheed Martin, die uitgaat van ervaringscijfers en productie informatie» als productie in de kinderschoenen staat en minder dan 2% van de testvluchten is uitgevoerd? Statistisch hebben dergelijke gegevens toch nauwelijks relevantie en een dergelijke beperkte (en nog zeer dynamische) ervaring is toch absoluut inadequaat als «leercurve»?

Wij doelen hierbij op ervaringscijfers uit eerdere defensieprogramma's waarin Lockheed Martin participeerde en niet noodzakelijk op ervaringen uit het JSF-programma.

40

Waarom noemt de Algemene Rekenkamer niet het achtergehouden rapport uit augustus 2007 van de Defense Contract Management Agency (DCMA) dat pas in juni 2008 openbaar werd met deze slotconclusie: «Lockheed Martin's use of the guidelines, or Earned Value Management System, is below standard and does not provide the requisite definition and discipline to properly plan and control complex, multibillion dollar weapons systems acquisition programs.»?

Zie ons antwoord op vraag 38.

41

Kan, desnoods zeer globaal en alleen een verloop aangevende, aangegeven worden welke curve de Algemene Rekenkamer verwacht van de toekomstige prijsontwikkeling? Kan daaronder ook een curve getekend en/of berekend worden over de verwachtingen voor de oplopende kosten van een eventuele langere instandhouding van de bestaande F-16 vloot? Kan derhalve een indicatief beeld worden geschetst of een instandhouding van de F-16, en op later datum «goedkoper van de plank kopen»,

wellicht tot een overall besparing, dan wel juist kosten toename kan leiden?

Nee, dit kunnen wij niet aangeven vanwege de vele onzekerheden in de informatie.

42

Waarom legt de Algemene Rekenkamer de vinger niet bij de beperkte waarde van de kale kostprijs als maatstaf voor begrotingscalculaties? Waarom geeft de Algemene Rekenkamer niet aan dat de begrotingsgegevens (VS) een bodem aangeven en dat dit als maatstaf in ieder geval betrouwbaarder is als ondergrens in calculaties?

Wij hebben in ons rapport van 2007 gemeld dat het mogelijk is dat een stuksprijs met een prijspeil uit 2002 hoger of lager zal uitvallen dan de gehanteerde stuksprijs gebaseerd op een prijspeil uit 2005. Wij kunnen dit echter niet aangeven omdat wij geen informatie hebben over het gehanteerde prijsindexcijfer.

43

Heeft de Algemene Rekenkamer reden(en) om aan te nemen dat de prijsstijgingen van de JSF, uitgesplitst naar hoofdonderdelen, de komende jaren niet door zal zetten? Zo ja, welke? Zo nee, waarom niet?

De prijsontwikkeling van de JSF kunnen wij niet voorspellen.

44

Zijn er, naast de brieven van de staatssecretaris van Defensie, ook andere bronnen geraadpleegd voor het inschatten van de lengte van een mogelijke uitloop van de SDD-fase? Zo nee, waarom niet? Zo ja, welke, en op welke uitloop wezen deze bronnen?

Nederlandse medewerkers van het JPO hebben de Algemene Rekenkamer in een briefing in juli 2008 gewezen op een waarschijnlijke uitloop van de SDD-fase met een jaar en op de mogelijke gevolgen hiervan. De brieven van de staatssecretaris van Defensie zijn overigens ook op informatie van het JPO gebaseerd.

45

Welke kostenontwikkelingen, uitgesplitst per kostensoort, van de JSF stuksprijs worden voor de komende jaren (tot aan het moment van eventuele bestelling van niet-testtoestellen) voorzien?

Zie ons antwoord op vraag 43.

46

Welke kosten zullen per jaar uitstel van de vervanging gemaakt moeten worden om de F-16 toestellen operationeel inzetbaar te houden?

Beantwoording van deze vraag ligt op de weg van de staatssecretaris van Defensie. Dit kunnen wij niet beantwoorden aangezien wij hier geen onderzoek naar hebben gedaan.

47

Is er een raming van de extra kosten gemaakt voor het geval de JSF niet tijdig kan worden geleverd? Zo ja, welk bedrag is hiervoor geraamd?

Beantwoording van deze vraag ligt op de weg van de staatssecretaris van Defensie. Dit kunnen wij niet beantwoorden.

48

Wat vindt de Algemene Rekenkamer van de beoordeling van de regering met het uitspreken van vertrouwen in de JSF Program Office en een beroep op de «uitgebreide checks and balances» in de Pentagon boekhouding (in antwoord op Kamervragen van 26 juni 2008) terwijl die boekhouding (en die van Lockheed Martin) onder vuur liggen? Acht de Algemene Rekenkamer het slim dat er van enige kritische houding binnen Defensie ten opzichte van de onthulde gegevens totaal geen sprake is? Waarom is de Algemene Rekenkamer hier niet kritischer op, terwijl er publicaties over het creatief boekhouden zijn geweest en er Kamervragen over gesteld zijn, die niet werkelijk beantwoord zijn?

Zie ons antwoord op vraag 38 over Lockheed Martins Earned Value Management System.

Het is aan de Tweede Kamer om te beoordelen of de vragen die zij gesteld heeft werkelijk beantwoord zijn. Daarnaast merken wij op dat, indien de Tweede Kamer van mening is dat vragen niet voldoende beantwoord zijn, zij gebruik kan maken van het «terugzendrecht» zoals dat is opgenomen in de Regeling Grote Projecten. Wanneer de kwaliteit van beleidsinformatie van een bewindspersoon onvoldoende is, kan de Tweede Kamer deze bewindspersoon opdragen om met informatie te komen die de Tweede Kamer beter in staat stelt om haar controlerende taak uit te oefenen.

49

Kan alsnog aangegeven worden wat de implicaties zijn van de nu zekere verlenging van de SDD-fase met 1 jaar (a) voor de termijn, waarbinnen de toegezegde opdrachten voor een totaal van \$ 800 miljoen aan de Nederlandse industrie en kenniscentra verstrekt moeten zijn, en (b) voor de onvermijdelijke gevolgen (in de tijd en financieel) voor alle overige fasen van het JSF-programma?

Nee, dat kunnen wij niet aangeven. Beantwoording van deze vraag ligt op de weg van de minister van EZ en de staatssecretaris van Defensie.

50

Waarom gaat de Algemene Rekenkamer niet in op de problematiek inzake verlening System Development and Demonstration (SDD) met zowel gevolgen voor de defensiebegroting (prijs, onzekerheid, enz.) als voor de Business Case? Waarom gaat de Algemene Rekenkamer niet in op het risico dat extra kosten gemoed zijn met het schuiven van kosten van Block 3 naar Block 4 fase?

De verlenging van de SDD-fase is pas op 5 december 2008 een feit geworden en viel daarom buiten de reikwijdte van dit onderzoek. De staatssecretaris van Defensie is in zijn antwoorden op Kamervragen naar aanleiding van de kandidatenevaluatie vervanging F-16 ingegaan op de kosten voor de Block 4 versie (Kamerstuk 26 488, nr. 138 antwoord op vragen 127 en 169). Hij meldt dat Nederland een evenredig deel, ongeveer 2,7%, van de ontwikkelingskosten van de Block 4 betaalt. De kosten van doorontwikkeling gedurende de levensduur zijn volgens de staatssecretaris verwerkt in de levensduurkosten.

51

Waarom heeft de Algemene Rekenkamer geen poging tot toetsing ondernomen inzake de kosten verbonden aan Initial Operational Test & Evaluation (IOT&E) deelname, terwijl de informatie uit Verenigde Staten (publieke) begrotingen voorhanden is?

Wij zagen geen reden om de kosten verbonden aan de IOT&E deelname te toetsen. Nederland betaalt een bijdrage aan de IOT&E-fase en hiervoor is

een kostenplafond afgesproken in het IOT&E MoU. De overige kosten omvatten onder andere de testvliegtuigen, waarvan wij de geschatte kosten in ons rapport hebben opgenomen.

52

Kan nader toegelicht worden hoe en onder welke omstandigheden «Consortium Buy» minder voordelig voor Nederland kan zijn dan een horizontale lijnprijs?

Wij merken op dat een consortium buy minder voordelig kan zijn voor Nederland dan een horizontale lijnprijs waarover in 2007 nog werd gesproken. Bij de consortium buy zal de periode waarover gezamenlijk met andere landen een bestelling wordt geplaatst namelijk korter zijn dan bij een horizontale lijnprijs.

Het nadeel van een horizontale lijnprijs is overigens weer dat aan het eind van de productieperiode nog nacalculaties plaatsvinden. Zo vinden voor de huidige F-16 (door Nederland besteld vanaf eind jaren '70) op dit moment nog steeds nacalculaties tussen partnerlanden plaats.

53

Is de Algemene Rekenkamer van mening dat, zolang de consortium buy regeling niet hard is, er niet mee gerekend kan worden en er niet mee gerekend mag worden. Kunnen op basis van een dergelijk vaag iets geen orders of toezeggingen gedaan worden, omdat het als instrument/ uitgangspunt voor begrotingen vanwege de vaagheid onbruikbaar is. Een begrotingsgrondslag is pas hard als er concrete aanwijzingen en onderhandelingen zijn, die nu ontbreken)?

Wij merken op dat er op dit moment niet gerekend wordt op basis van consortium buy, omdat hier nog geen besluit over is genomen in internationaal verband.

In ons rapport bevelen wij de staatssecretaris van Defensie aan om de Tweede Kamer regelmatig te informeren over de stand van zaken rond de eventuele invoering van een consortium buy en over de mogelijke financiële gevolgen hiervan voor het project vervanging F-16. De staatssecretaris gaf in zijn reactie aan de Tweede Kamer in 2009 te informeren als er nieuwe ontwikkelingen zijn.

54

Welke definitie wordt hier gehanteerd voor «Nederlandse industrie» als het gaat om de «inschakeling van de Nederlandse industrie»?

Het gaat hierbij om alle Nederlandse bedrijven.

Is daarbij ook nog relevant of het eigendom of de aandelen alle, of grotendeels, in handen zijn van het «buitenland»?

Nee.

In hoeverre wordt bij de berekening van participatie door «Nederlandse industrie» rekening gehouden met het feit dat de productie geheel of gedeeltelijk buiten Nederland zal plaats vinden?

Hier wordt geen rekening mee gehouden.

Worden hierover duidelijke afspraken gemaakt met de betreffende «Nederlandse industrie»?

Zo ja, hoe luiden die afspraken?

Zie artikel 3.9 uit de medefinancieringsovereenkomst (MFO):

«Indien omzet uit participatie welke is betrokken bij de berekening van de hoogte van het percentage als bedoeld in artikel 3.3.4 wordt behaald buiten Nederland, blijft de Partij wiens verwachte omzet uit participatie het betreft aansprakelijk voor betaling van het percentage over die omzet.»

55

Hoe accuraat acht de Algemene Rekenkamer, op basis van beschikbare gegevens en (internationale) schattingen, de inschatting van Defensie van het aantal te produceren toestellen van de F-35?

De inschatting is gebaseerd op een inschatting van het JPO op basis van informatie van de producent Lockheed Martin. Wij kunnen geen uitspraken doen over de betrouwbaarheid van deze onderliggende informatie waar het ministerie van Defensie zijn inschatting op baseert.

56

Hoe reëel acht de Algemene Rekenkamer de berekening van het NIVR van de verwachte omzet voor de Nederlandse Industrie wanneer het NIVR is uitgegaan van een totaalproductie van 4500 JSF-toestellen?

Het NIVR heeft hierbij conform de MFO gerekend. Of deze berekening reëel is kunnen wij niet aangeven omdat de voorspelde bestellingen voor het grootste deel in de toekomst liggen en de realiteitswaarde daarvan niet is vast te stellen zolang er geen koopcontracten zijn getekend.

57

Waarom gaat de Algemene Rekenkamer niet in op het PwC-rapport en haar gebrekkige onderbouwing inzake de business case?

Wij hebben het PwC-rapport betrokken bij onze analyse van economische studies. Wij verwijzen hierbij naar het antwoord op vraag 66.

58

Is de stelling gerechtvaardigd, dat zolang de uitkomst van de arbitrage nog niet bekend is er geen sprake is van de afronding van de herijking van de business case, zoals in het coalitieakkoord is vastgelegd?

Ja.

59

Wat zijn de redenen dat de uitspraak van de arbiters over de herijking business case, alsnog nader is uitgesteld van «uiterlijk 16 februari 2009» naar mei 2009 voor «inhoudelijke behandeling»?

Volgens de minister van EZ zijn de termijnen op verzoek van de industrie aangepast (Kamerstuk 26 488, nr. 135).

60

Hoe reëel is de «Verwachting omvang opdrachten gedurende de SDD-fase (2002–2015)» van in totaal 800 mln dollar» (uit Tabel 5) voor wat betreft de omvang en innovatieve kwaliteit?

Inmiddels is per eind 2007 zo'n \$ 700 miljoen gerealiseerd aan opdrachten. De werkelijke realisatie van orders ligt daarmee op schema. Naar de innovatieve kwaliteit van de afzonderlijke opdrachten hebben wij geen onderzoek gedaan.

61

Acht de Algemene Rekenkamer het conform de destijds gemaakte afspraken tussen de desbetreffende partijen dat een éézijdig besluit tot verlenging van de SDD-fase met één jaar automatisch zou moeten leiden tot één jaar extra voor de realisatie van de \$ 800 mln aan JSF-orders?

Ja, wij achten dat conform eerdere correspondentie tussen de betrokken bewindspersonen met de Tweede Kamer. De staatssecretarissen van Defensie en van EZ hebben te kennen gegeven dat zij in eerste instantie (in ieder geval ten tijde van de ondertekening van de SDD-MoU) in de veronderstelling verkeerden dat de geschatte \$ 800 miljoen uitsluitend SDD-orders betrof. Begin november 2003 bleek dat Lockheed Martin bedoelde: een deel SDD-orders en een deel LRIP-orders, gedurende de looptijd van de SDD fase.¹ Deze «vergissing» is gemeld aan de Tweede Kamer. Naar onze mening komt dit het meest duidelijk naar voren in Kamerstuk 26 488, nr. 21 van 25 juni 2004 op bladzijden 5 en 6. Deze interpretatie impliceert dat een verlenging van de SDD-fase ook een verlenging van de realisatietermijn van de geplande \$ 800 miljoen aan JSF-orders inhoudt.

62

Heeft de Algemene Rekenkamer reden(en) om te twifelen aan de volledigheid, accuraatheid en/of betrouwbaarheid van de informatie die vanuit de Verenigde Staten wordt aangeleverd en die, als gesteld, veelal als gegeven wordt aangenomen? Zo ja, op welke gronden?

Wij hebben geen controlebevoegdheid in de Verenigde Staten om volledigheid, accuraatheid en/of betrouwbaarheid van Amerikaanse informatie te verifiëren.

De Amerikaanse Rekenkamer heeft toegang tot deze informatie en informeert het Amerikaanse Parlement daar met enige regelmaat over, schriftelijk en mondeling. De rapporten en verslagen zijn openbaar en zijn beschikbaar op www.gao.gov.

63

Kan de Algemene Rekenkamer een verklaring geven voor het door de auditdiensten geconstateerde totaalgebrek aan (tussentijdse) project-evaluatie(s)? Hoe beoordeelt de Algemene Rekenkamer de kwaliteit van een projectorganisatie wanneer het eigen functioneren en de voortgang nooit (tussentijds) wordt geëvalueerd?

Evaluaties dienen volgens ons om de kwaliteit van de projectorganisatie te toetsen in relatie tot bereikte en te bereiken doelen. Afwezigheid van dergelijke (tussentijdse) evaluaties wil overigens niet automatisch zeggen dat de kwaliteit van een projectorganisatie onvoldoende is.

64

Is de Algemene Rekenkamer van mening dat de staatssecretaris in zijn reactie op het conceptrapport van de Algemene Rekenkamer volledig is ingegaan op de inhoud, met name de in het rapport opgenomen aanbevelingen? Zo nee, op welke punten mist de Algemene Rekenkamer een reactie?

Ja, zoals in het overzicht *Conclusies, aanbevelingen, reactie en nawoord* in ons rapport is te zien, is de staatssecretaris van Defensie op al onze aanbevelingen ingegaan. Dat wil niet zeggen dat al onze aanbevelingen zijn overgenomen.

¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, Aanhangsel van de handelingen, antwoorden op Kamervragen van leden Timmermans en Blom, nr. 469.

65

Kan alsnog de herberekening van de levensduurkosten, zoals door TNO heeft plaats gevonden in het kader van de kandidatenevaluatie eind 2008, worden overlegd?

Deze heeft u reeds ontvangen van de staatssecretaris van Defensie in een van de vertrouwelijke bijlagen bij de stukken over de kandidatenevaluatie op 18 december 2008.

66

Welke «drie economische studies naar de effecten van het JSF-programma voor de Nederlandse industrie» heeft de Algemene Rekenkamer geanalyseerd?

Tot welk kwalitatief oordeel heeft deze analyse geleid over elk van deze drie studies?

Er is een aantal studies verschenen waarin onderzocht is wat de economische effecten voor de Nederlandse industrie kunnen zijn van deelname aan het JSF-programma. Drie studies hebben wij betrokken in onze monitoring:

- Centraal Plan Bureau (CPB): In 2001 is een studie verschenen die in 2002 is geactualiseerd met de titel *Kosten-batenanalyse JSF*.
- Universiteit van Tilburg: *JSF: Strategische positionering in de mondiale luchtvaart* (2006);
- PricewaterhouseCoopers (PwC): *Nederlandse deelname aan het JSF programma levert circa \$ 16 miljard omzet en ongeveer 50 000 arbeidsjaren werkgelegenheid op. Onderzoek naar de spin-off, spill over en werkgelegenheidseffecten van de deelname door de Nederlandse industrie aan de ontwikkelings- en productiefase van het JSF-programma* (juli 2008).

Omdat ons rapport betrekking heeft op 2008 waren wij oorspronkelijk van plan om te rapporteren over het PwC-rapport. De Tweede Kamer heeft op 4 september 2008 aan de minister van EZ gevraagd om het CPB te verzoeken een appreciatie te geven van de PwC-studie. Daarom hebben wij besloten niet expliciet op het PwC-rapport in te gaan. Het CPB heeft het rapport overigens gepubliceerd op 24 februari 2009.

Voor alle drie de studies geldt dat de resultaten zijn gebaseerd op aannames, voorspellingen en verwachtingen; het gaat immers over de toekomst. Hierdoor hebben de uitkomsten van de studies ook een beperkte waarde.

Verder zit er een vertekening in de broninformatie van de studies, omdat deze informatie veelal afkomstig is uit enquêtes en interviews die zijn gehouden onder respondenten uit de industrie, die een direct belang hebben bij een positieve uitkomst. Deze vertekening is onvermijdelijk omdat er geen mogelijkheid bestaat om andere bronnen te gebruiken.